

บทที่ 2

แนวความคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง “พัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนริมน้ำบ้านบางแม่หม้าย” จำเป็นที่จะต้องศึกษาถึงแนวความคิดต่าง ๆ ที่มีมา และสอดคล้องกับรูปแบบวิธีการในการศึกษาครั้งนี้เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในสภาพพื้นที่จริง รวมถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่หรือรูปแบบวิธีการศึกษาทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งแนวความคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

- 2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน
- 2.2 แนวความคิดเกี่ยวกับพัฒนาการของชุมชน
- 2.3 แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชน และชุมชนริมน้ำ
- 2.4 แนวความคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม
- 2.5 แนวความคิดเกี่ยวกับระบบของกิจกรรม และระบบของที่ตั้ง
- 2.6 แนวความคิดเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของชุมชน
- 2.7 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนริมน้ำบ้านบางแม่หม้ายเป็นประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งในการศึกษาครั้งนี้ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาแนวความคิดที่เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานในด้านต่าง ๆ ดังนี้

2.1.1 ความหมายของการตั้งถิ่นฐาน

Jones¹ ให้ความหมายของคำว่า การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ หมายถึง การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมอันแน่นแฟ้นถึงที่กำบัง ที่อยู่อาศัย ตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวกสบายที่มนุษย์สร้างขึ้นมารวมถึงการศึกษารูปแบบการกระจายและประเภทของการตั้งถิ่นฐาน

Chorley และ Haggett² กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์คือ มวลรวมอันซับซ้อนซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันและมนุษย์กับสภาพแวดล้อม ส่วนแหล่งตั้งถิ่นฐาน คือ

¹ Emrys Jones, *Human Geography : An introduction to man and his world* (New York : Frederick A. Praeger , 1964), pp. 9-10.

² Richard J. Chorley and Peter Haggett, *Models in Geography*, 1st ed. (New York : Methuen, 1967), pp. 22-27.

รูปแบบที่มองเห็นชัดเจนจากภูมิประเทศ เป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพื้นที่ในอดีต จึงเน้นความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงระหว่างสภาพแวดล้อมทางกายภาพและทรศนะต่างๆ ที่มนุษย์เข้าครอบครองพื้นที่รวมถึงศึกษารูปแบบการกระจายของแหล่งตั้งถิ่นฐาน สันฐานของแหล่งตั้งถิ่นฐาน และมักจะวิเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับรูปแบบทางกายภาพ

Brock และ Webb³ ให้ความหมายของการตั้งถิ่นฐานมนุษย์คือ เครื่องมือ อุปกรณ์และความสะดวกสบายต่างๆที่มนุษย์คิดขึ้นมาเมื่อตั้งตัวอยู่เป็นหลักเป็นแหล่งแล้ว การตั้งถิ่นฐานจึงประกอบ ด้วย ตัวมนุษย์ อาคารบ้านเรือน ทรัพย์สินสมบัติ ถนนหนทาง ตลอดจนแนวรั้วที่กั้นตัวอาคารออกจากกัน นอกจากนี้ยังรวมไปถึง บทบาทหน้าที่และรูปร่างของแหล่งตั้งถิ่นฐานเป็นส่วนรวมด้วย สิ่งต่างๆนี้เป็นผลรวมของวัฒนธรรมของสังคมหนึ่งๆ ซึ่งอาจแตกต่างกัน

Tietze⁴ กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ หมายถึง เครื่องมือที่มนุษย์ใช้มากที่สุดเพราะหมายถึงสถานที่ที่มนุษย์ใช้เป็นที่อยู่อาศัยและปฏิบัติการกิจ เป็นรากฐานการพัฒนาค้า การบริหาร และอุตสาหกรรม ทั้งยังเป็นสถานที่พักผ่อน แหล่งศึกษาอบรม และประกอบกิจกรรมทางด้านวัฒนธรรมและสังคมด้วย

องค์การสหประชาชาติ⁵ การตั้งถิ่นฐานมนุษย์หมายถึง องค์กรซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบที่มนุษย์สร้างขึ้นเป็นจำนวนมากให้ทำหน้าที่อันซับซ้อนภายใต้สภาพแวดล้อมธรรมชาติ ทั้งองค์ประกอบที่มนุษย์สร้างขึ้น และองค์ประกอบธรรมชาติรวมกันเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ที่ต้องใช้เป็นแหล่งดำเนินชีวิต เลี้ยงดูครอบครัว ประกอบอาชีพ ตลอดจนแสวงหาการอยู่ดีกินดีทางด้านกายภาพ จิตใจ และสติปัญญา

Doxiasdis⁶ นักผังเมืองและนักวางแผน การตั้งถิ่นฐานมนุษย์หมายถึง การจัดรูปแบบพื้นที่ของมนุษย์ทั้งนี้เพื่อการอยู่รอดของมนุษย์ และยกระดับความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นตามลำดับการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ จึงหมายถึงการพัฒนาของมนุษย์นั่นเอง การที่จะเข้าใจการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ได้ ต้องอาศัยมิติของเวลาและสถานที่ และเริ่มด้วยจักรภพลงมาถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ บรรยากาศ ตัวมนุษย์ และการตั้งถิ่นฐานที่มีขนาดตั้งแต่ที่อยู่อาศัยชั่วคราวไปจนถึงที่อยู่อาศัยถาวรและถาวร ดังนั้นการศึกษาการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ต้องพิจารณาหลักเกณฑ์ 5 ประการ คือ มนุษย์ สังคม สภาพแวดล้อม ที่อาศัย และโครงสร้างพื้นฐานในลักษณะที่ละเอียดแต่ละอย่าง และในที่สุดจึงผสมผสานเข้าเป็นหนึ่งเดียว

³ Jan O.M. Brock and John W.A. Webb, *Geography of mankind* (New York: McGrawhill, 1968), pp.17-34.

⁴ Wolf Tietze. *Current tasks of Settlement Geography in view of total urbanization*. Geoforum, No. 3, 39-46

⁵ UN Department of Economic and Social Affairs, *Human Settlements: The Environmental Challenge*. A compendium of UN papers for the Stockholm Conference on the Human Settlement 1972. Paris

⁶ C.A. Doxiasdis, *Action for Human Settlements* (New York: W.W. Norton & Company, 1976), pp.60-62.

องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ⁷ การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ หมายถึง ระบบนิเวศน์และระบบวัฒนธรรมรวมกันและองค์ประกอบทางด้านวัฒนธรรม ก็เป็นรูปแบบหลักและสำคัญยิ่งของระบบแหล่งตั้งถิ่นฐานมนุษย์ โดยเฉพาะโครงสร้างเศรษฐกิจ สังคมของประชากรก็เป็นปัจจัยสำคัญที่จะต้องให้ความสำคัญ เนื่องจากเป็นตัวจัดการองค์ประกอบอื่นๆ ในระบบ เช่น องค์ประกอบด้านสุขภาพอนามัย และการแลกเปลี่ยนข่าวสาร ระบบตั้งถิ่นฐานมนุษย์จึงเป็นระบบที่เกิดจากความสัมพันธ์ของแหล่งตั้งถิ่นฐานจำนวนหนึ่งในลักษณะที่เป็นพลวัตรและเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ทั้งเป็นระบบที่ต้องพึ่งพากันและกัน ทำหน้าที่เป็นแหล่งสร้างสรรค์ ส่งผ่านเปลี่ยนแปลง และสะท้อนความเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้นในสังคมเป็นส่วนรวม

Dansereau⁸ นักภูมิศาสตร์ชาวแคนาดา การตั้งถิ่นฐานมนุษย์หมายถึง สถานที่ที่มนุษย์กลุ่มหนึ่งได้สร้างขึ้นมาเพื่อครอบครองผิวโลกส่วนนั้นและร่วมกันใช้ทรัพยากรที่มีอย่างจำกัด พื้นที่ดังกล่าวคือ ขอบเขตของระบบนิเวศน์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันและกันเพราะความอุดมสมบูรณ์ของระบบดังกล่าวต่างกัน

2.1.2 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกที่ตั้งถิ่นฐาน

การเลือกที่ตั้งถิ่นฐาน ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานสรุปได้ 3 ประการ⁹ คือ

- 1) ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ได้แก่ แหล่งน้ำ ที่ดอน ที่ดินอุดมสมบูรณ์ และแหล่งแร่ เป็นต้น
- 2) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยสำคัญที่มักเกิดคู่กับการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และมีอิทธิพลต่อการขยายตัวเป็นเมืองต่อไปในอนาคต ได้แก่ บริเวณที่อยู่ใกล้แหล่งวัตถุดิบ บริเวณที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรม บริเวณเส้นทางคมนาคมตัดกัน บริเวณจุดเชื่อมต่อของเส้นทางคมนาคม
- 3) ปัจจัยทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนความเชื่อของแต่ละกลุ่มชนได้แก่ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สถานที่ประวัติศาสตร์ ลักษณะที่เป็นประเพณีนิยม หรือความเชื่อต่างๆ

⁷ Stephen Boyden, *An Interactive ecological approach to the study of human settlements* (Paris: Unesco, 1972), p.37.

⁸ Pierre Dansereau, *An ecological grading of human settlements*, *Geoforum*.V.9, pp.161-210.

⁹ วิลาวัลย์ เชื้อวงศ์กุล, "ความสัมพันธ์ระหว่างพัฒนาการของเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม: กรณีศึกษาเมืองเวณียงคร," (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการวางแผนเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 11.

แม้ปัจจัยทั้งสามข้างต้นจะมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ แต่ความแตกต่างของแต่ละปัจจัยย่อมมีมากขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง รวมทั้งเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความเชื่อของแต่ละชุมชน เหตุนี้เองที่ส่งผลในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มีลักษณะและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกัน

2.1.3 การตั้งถิ่นฐานรูปแบบต่าง ๆ

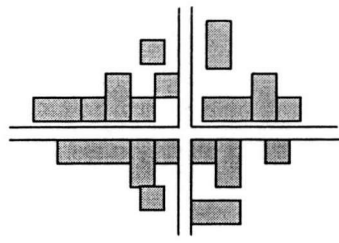
การตั้งถิ่นฐานรูปแบบต่าง ๆ นั้น ฉัตรชัย พงษ์ประยูร ได้แบ่งการตั้งถิ่นฐานออกเป็น 3 แบบดังนี้¹⁰

2.1.3.1 การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม (Clustered Settlement)

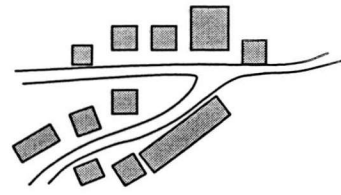
หรือการตั้งถิ่นฐานแบบกระจุก การตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะมีความสัมพันธ์กับปัจจัยทางธรรมชาติ หรือปัจจัยทางกายภาพ เช่น ที่ราบลุ่มแม่น้ำ แหล่งแร่ธาตุ หุบเขา บริเวณแยกของถนน บริเวณคูกน้ำ และบริเวณที่แม่น้ำบรรจบกัน เป็นต้น ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐาน อาจเริ่มจากบ้านโดดจำนวน 2-5 หลังคาเรือน ในระยะหลังจำนวนคนมากขึ้น กลุ่มบ้านขนาดเล็กขยายขึ้นเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ หมู่บ้านที่สร้างมานานมักมีขนาดใหญ่ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มนี้จะเป็นการตั้งถิ่นฐานในชนบทที่ประกอบอาชีพการเกษตรโดยพื้นที่การเกษตรจะอยู่บริเวณรอบหมู่บ้าน ส่วนการเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ หมู วัว จะเลี้ยงในบริเวณบ้านหรือบริเวณใกล้ๆบ้าน บางครั้งเรียกรวมๆว่า หมู่บ้านการเกษตร (Farm village) การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้มักพบในเขตภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ของฝรั่งเศส ตอนใต้ของเบลเยียมเดนมาร์ก ตอนใต้ของสวีเดน ตอนใต้ของอิตาลี สหรัฐอเมริกา อินเดีย ปากีสถาน อินโดนีเซีย และบริเวณทั่วไปในเขตที่ราบภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ของประเทศไทย โดยเฉพาะหมู่บ้านที่คนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา

ผลจากการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มนี้ ถ้าพิจารณาในเชิงเศรษฐกิจแล้วจะก่อให้เกิดผลเสียทางเศรษฐกิจเพราะพื้นที่การเกษตรอยู่ห่างไกลจากบ้านเรือนเกษตรกร ทำให้ไม่สะดวกและเสียเวลาในการเดินทางไปกลับระหว่างพื้นที่การเกษตรกับที่อยู่อาศัย พื้นที่การเกษตรอาจไม่ได้รับการดูแลเท่าที่ควรแต่มีผลดีทางสังคมและจิตใจ คือ การได้อยู่รวมกันเป็นกลุ่มให้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและอบอุ่น

¹⁰ ฉัตรชัย พงษ์ประยูร , การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ(ม.ป.ท. : 2536) ,หน้า 40-42.

บริเวณแยกถนน

บริเวณแม่น้ำบรรจบกัน

บริเวณโค้งแม่น้ำ

ภาพที่ 2.1 แสดงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม

2.1.3.2 การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Dispersed or Scattered Settlement)

การตั้งถิ่นฐานแบบกระจายเป็นการตั้งถิ่นฐานที่บ้านเรือน ทุ่งฉาง คอกสัตว์ โรงเก็บเครื่องมือต่างของเกษตรกรตั้งอยู่ในพื้นที่การเกษตรของตนเองหรือ อาจเรียกว่าการกระจายในลักษณะโดดเดี่ยว (Isolated Settlement) ความห่างของบ้านเรือนขึ้นอยู่กับขนาดที่ดินแต่ละครอบครัว การตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะมีศูนย์กลางร่วมกันเช่น วัด โรงเรียน สถานีอนามัย ตลาด ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายนี้จะพบในชนบทของประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ตอนเหนือของสหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร เนเธอร์แลนด์ ออสเตรเลีย เป็นต้น สำหรับประเทศไทยการตั้งถิ่นฐานแบบประเภทนี้จะปรากฏในบริเวณที่เกษตรกรประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำไร่ เช่น ไร่อ้อย ไร่สับปะรด ไร่มันสำปะหลัง รวมทั้งพวกที่ทำสวนผลไม้ โดยจะกระจายอยู่ไม่ไกลนักในพื้นที่สวนของแต่ละครอบครัว แนวเขตของสวนจะมีคูคลองกั้น การตั้งถิ่นฐานรูปแบบนี้ทำให้ไม่เสียเวลาในการเดินทางไปกลับ ระหว่างพื้นที่เกษตรกับบ้าน ดังนั้นจึงมีเวลาการดูแลผลผลิตได้อย่างเต็มที่ บางบริเวณอาจจะใช้วิธีการทำฟาร์มสวนผสม (Mixed Farming) คือ ใช้ทั้งเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์

2.1.3.3 การตั้งถิ่นฐานแบบสุ่ม (Random Settlement)

การตั้งถิ่นฐานแบบสุ่ม เป็นการตั้งถิ่นฐานที่มีลักษณะเป็นกลุ่มและกระจายแบบโดดเดี่ยวสลับกัน โดยการตั้งถิ่นฐานครั้งแรกจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อมีคนมากขึ้น ก็มีการขยายพื้นที่เกษตร ขยายการตั้งถิ่นฐาน และในขณะเดียวกันมีบางบ้านต้องการความเป็น

อิสระ กับต้องการที่จะไปสร้างที่อยู่อาศัยในพื้นที่ของตนเองเพื่อจะได้ดูแลไร่นาได้เต็มที่ จึงปรากฏว่ามีการตั้งถิ่นฐานกระจายออกไปจากหมู่บ้าน

2.1.3.4 การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม (Linear Settlement)

การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้จะปรากฏในบริเวณที่ราบเป็นส่วนใหญ่ โดยไม่ค่อยพบในบริเวณที่สูง ลักษณะการตั้งบ้านเรือนจะเป็นแนวยาวตามเส้นทางคมนาคมที่สะดวก โดยอาจจะตั้งอยู่เป็นกลุ่มติดต่อกันในเขตที่เป็นชุมชนการค้า หรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม ส่วนบริเวณที่อยู่ไกลออกไปอาจมีการตั้งบ้านเรือนห่างกัน สำหรับพื้นที่เกษตรจะอยู่บริเวณด้านหลังของที่อยู่อาศัย เส้นทางคมนาคมที่ส่งเสริมให้มีการตั้งถิ่นฐานได้แก่ แม่น้ำ ลำคลอง ถนน ตามแนวยาวของหุบเขาแคบๆ และบริเวณแนวของน้ำพุเป็นต้น

ภาพที่ 2.2 แสดงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม

1) แม่น้ำ การตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณที่เป็นคันดินธรรมชาติที่น้ำท่วมไม่ถึง หรือบริเวณที่ราบขั้นบันได ส่วนมากเป็นการตั้งถิ่นฐานระยะแรกของโลก เมืองหลวงหรือเมืองต่างๆ มักจะอยู่ริมฝั่งแม่น้ำทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะแม่น้ำมีปัจจัยหลายอย่างที่ดึงดูดให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน คือแม่น้ำมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เพราะเป็นแหล่งน้ำจืดที่สำคัญที่ส่งเสริมให้มีอาหาร การคมนาคม นันทนาการ เมืองต่างๆมักจะต้องอยู่ใกล้แม่น้ำโดยใช้แม่

น้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับบริเวณอื่นได้สะดวกและยังช่วยในการเผยแพร่วัฒนธรรมต่างๆสู่บริเวณรอบนอกอีกด้วย

ความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำจะมีความแตกต่างกัน โดยบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำตอนล่างซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำจะเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐาน อย่างหนาแน่นมากกว่าแม่น้ำตอนบน

2) ลำคลอง เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ โดยขุดเพื่อเชื่อมระหว่างแม่น้ำกับแม่น้ำ ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นแนวตรงและอยู่ในบริเวณที่ราบเพื่อใช้เป็นแหล่งน้ำจืด การคมนาคมขนส่ง การเกษตร การอุปโภคและบริโภค ดังนั้นจึงเป็นบริเวณที่ตั้งถิ่นฐานของบ้านเรือนหรือเมืองต่างๆ

3) ถนน เส้นทางคมนาคมทางบกไม่ว่าจะเป็นรถยนต์หรือรถไฟ เป็นเส้นทางที่เกิดขึ้นระยะหลังที่ดึงดูดให้มีการอพยพจากพื้นที่บริเวณภายในที่เป็นแหล่งเกษตรกรรมให้ออกมาตั้งถิ่นฐานบริเวณสองฝั่งของถนน ทั้งนี้เพราะถือว่าเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำ จากการที่ถนนเป็นปัจจัยดึงดูดให้มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นขึ้นเรื่อยๆ ดังจะเห็นว่าบางบริเวณกลายเป็นชุมชนใหญ่หรือกลายเป็นเมืองหลังจากมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคม นอกจากนี้ยังปรากฏว่าราคาที่ดินใกล้ถนนจะสูงอีกด้วย

2.1.4 ความเชื่อเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานในสังคมไทย

ส่วนใหญ่ความเชื่อเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของคนไทยในแต่ละภาคมีความคล้ายคลึงกัน ทำเลที่ถือว่ามีชัยภูมิที่จะใช้เป็นที่ตั้งถิ่นฐานจะประกอบด้วย¹¹

1) แม่น้ำ เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และมั่นคงที่คู่กับสังคมเกษตรกรรม เพราะต้องใช้น้ำในการเพาะปลูกและดำรงชีวิต ใช้ในการคมนาคมขนส่ง หรือเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ช่วยป้องกันจากศัตรู

2) ที่ราบ เพื่อการอยู่อาศัยและการเพาะปลูก

3) ภูเขา ซึ่งได้รับอิทธิพลเรื่องฮวงจุ้ยจากประเทศจีน

4) ระบบการระบายน้ำ เช่นคูความลาดเอียงของพื้นที่ หรือแนวการไหลของน้ำ ทั้งนี้เพื่อป้องกันน้ำท่วมหรือการกัดเซาะดินของน้ำ

¹¹ ดวงจันทร์ อภาวธรรม์ เจริญเมือง, เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม (เชียงใหม่: โรงพิมพ์วิทอนดี ไซน์, 2542), หน้า 44-59.

2.2 แนวความคิดเกี่ยวกับวิวัฒนาการและพัฒนาการของชุมชน

ชุมชนริมน้ำบ้านบางแม่หม้ายเป็นชุมชนดั้งเดิมในบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน และมีการตั้งถิ่นฐานมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน การศึกษาแนวความคิดที่เกี่ยวกับวิวัฒนาการและพัฒนาการของชุมชน เพื่อที่จะสามารถทราบถึงพัฒนาการของชุมชนริมน้ำบ้านบางแม่หม้ายอย่างเป็นระบบ

2.2.1 วิวัฒนาการของเมือง (Urban Evolution)

อันที่จริงแล้วในกระบวนการเป็นเมืองย่อมแสดงถึงวิวัฒนาการที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่แล้ว แต่ถ้าพิจารณาจากลักษณะโครงสร้างภายในเมืองที่ปรากฏให้เห็นเป็นแนวนอนและการใช้ที่ดิน Lewis Keeble¹² ได้แบ่งวิวัฒนาการของเมืองออกเป็น 4 ระดับ โดยการเปรียบเทียบกับชีวิตมนุษย์ในช่วงวัยที่ต่างกันอย่างน่าสนใจ ดังนี้

- 1) ขั้นแรก (Infantile) เริ่มจากการรวมตัวเป็นชุมชนเมืองขนาดเล็ก ไม่มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินชัดเจน
- 2) ขั้นวัยรุ่น (Juvenile) เริ่มแบ่งที่ดินเป็นย่านพักอาศัย และมีอุตสาหกรรมเล็ก ๆ อยู่ในครัวเรือน
- 3) ขั้นผู้ใหญ่ (mature) โครงสร้างภายในเมืองแบ่งเป็นที่พักอาศัย พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรมอย่างเห็นได้ชัด
- 4) ขั้นชรา (Senile) เป็นเมืองที่มีโครงสร้างภายในเมืองเสื่อมโทรม เนื่องจากการโตเต็มที่

อย่างไรก็ตาม วิวัฒนาการของเมืองตามแนวคิดนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าต้องเกิดขึ้นในทุกขั้นตอน เพราะบางเมืองอาจมีวิวัฒนาการอยู่เพียงขั้นแรกขั้นเดียว แล้วไม่มีการพัฒนาสู่ขั้นอื่น ๆ ในขณะที่บางเมืองอาจมีการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอและเรียนรู้การป้องกันเมืองไม่ให้เกิดสภาพเสื่อมโทรมจึงไม่ต้องพบกับวิวัฒนาการในขั้นสุดท้าย

2.2.2 ปัจจัยการเจริญเติบโตและพัฒนาการของเมือง

มานพ พงศทัต¹³ อธิบายสาเหตุของการเจริญเติบโตของชานเมืองที่อยู่ใต้อิทธิพลเมืองขนาดใหญ่โดยเน้นการพิจารณา ปัจจัยหลักที่จะทำให้การใช้ที่ดินเปลี่ยนแปลงไปในอนาคตนั้น อาจกำหนดเป็นปัจจัยหลัก 4 ตัว คือ

¹² Lewis Keeble, *Principles and practice of town and country planning* (London : The Estates Gazette, 1972), p.87.

¹³ มานพ พงศทัต, *รายงานการวิจัยเรื่องการพัฒนาชนชั้นกลางของกรุงเทพมหานคร* (กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2527), หน้า 115.

1) ประชากรที่เพิ่มขึ้น (Population) มีจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นจะทำให้มีความต้องการพื้นที่สำหรับที่อยู่อาศัย พักผ่อน ทำงานมากขึ้นเป็นเงาตามตัว

2) การให้บริการทางด้านการคมนาคมและการเข้าถึง (Transportation Services & Accessibility) ปัจจัยประการสำคัญที่สองรองลงมา การให้บริการด้านการคมนาคม

3) การควบคุมของรัฐ (State Control) ปัจจัยสำคัญต่อเนื่องมากก็คือ การที่มีการควบคุมการใช้ที่ดินจากรัฐ ในประเทศที่พัฒนาแล้วมีการจัดทำผังเมืองรวม และผังเมืองเฉพาะโดยการวางแผน และควบคุม

4) ราคาที่ดิน (Land Cost) ปัจจัยหลักที่สำคัญที่เป็นตัวกำหนดการใช้ที่ดินในอนาคต คือ ราคาที่ดินที่สูงย่อมจะใช้ในกิจกรรมที่ให้ผลตอบแทนสูง ราคาที่ดินต่ำจะใช้ในกิจกรรมที่ให้ผลตอบแทนต่ำ ดังนั้น ราคาที่ดินจะเป็นปัจจัยที่สำคัญในการระบุถึงกิจกรรมที่จะใช้ในอนาคตด้วย

2.3 แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชน และชุมชนริมน้ำ

2.3.1 ความหมายของชุมชน

ในทศวรรษที่ผ่านมากระแสที่สนับสนุนเรื่องความเป็นชุมชนหรือองค์กรชุมชน (Localization) ได้กลายมาเป็นกระแสหนึ่งที่ไหลขนานไปกับกระแสโลกาภิวัตน์ (Globalization) อย่างไรก็ตามคำว่า “ชุมชน” เป็นคำที่นิยามความหมายได้ยาก เพราะชุมชนกับหมู่บ้านในหลายกรณีก็ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน บางหมู่บ้านอาจไม่มีความเป็นชุมชนเหลืออยู่เลย เพราะคนในหมู่บ้านไม่มีความสัมพันธ์ต่อกัน ไม่มีการจัดการชุมชนร่วมกันเลย¹⁴

คำว่า “ชุมชน” มีผู้ให้ความหมายไว้มากมาย แต่โดยรวม “ชุมชน” มีความหมายคือ บริเวณหรือสถานที่หนึ่งใดที่มีผู้คนอาศัยอยู่ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านั้นตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกัน เพราะมีความต้องการและผูกพันด้วยกัน พึ่งพาอาศัยด้วยกัน

พจนานุกรม New standard American English – Thai¹⁵ ให้ความหมายไว้ว่า “ชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่อยู่ในท้องที่หรือในเมืองเดียวกัน มีอาณาบริเวณที่มีกลุ่มคนอยู่ร่วมกัน ชนกลุ่มหนึ่งที่มีความสนใจในเรื่องต่างๆคล้ายกัน”

¹⁴ สีสลาภรณ์ นาคทรพร,ตัวชี้วัดสำหรับงานพัฒนาชนบท : ประสบการณ์จากนักพัฒนา (กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2538), หน้า 234.

¹⁵ นิจ ทองโสภิต ,New standard American English – Thai dictionary (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แพรวพิทยา , 2545) , หน้า

พจนานุกรมศัพท์ทางสังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2524¹⁶ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชนหรือประชาคม คือ

1) กลุ่มย่อยที่มีลักษณะหลายประการเหมือนกับลักษณะสังคม แต่มีขนาดเล็กกว่าและมีความสนใจร่วมที่จะประสานกันในวงแคบกว่า ชุมชนที่หมายถึงเขตพื้นที่ ระดับของความคุ้นเคย และการติดต่อระหว่างบุคคล ตลอดจนพื้นฐานความยึดเหนี่ยวเฉพาะบางอย่างที่ทำให้ชุมชนต่างไปจากกลุ่มเพื่อนบ้าน ชุมชนมีลักษณะทางเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองที่จำกัดมากกว่าสังคม แต่ภายในวงจำกัดเหล่านั้นย่อมมีการสังสรรค์ใกล้ชิดดีกว่าและความเห็นอกเห็นใจลึกซึ้งกว่า อาจมีเฉพาะบางประการที่ผูกพันเอกภาพ เช่น เชื้อชาติ ต้นกำเนิดเดิมของชาติ หรือศาสนา

2) ความรู้สึกและทัศนคติทั้งหมดที่ผูกพันปัจเจกบุคคลให้รวมเป็นกลุ่มองค์ประกอบที่รวมกันเป็นชุมชนนั้นโดยทั่วไปแล้วจะต้องมีองค์ประกอบดังนี้¹⁷

- ก. คน หรือกลุ่มบุคคล
- ข. มีอาณาเขตครอบคลุมบริเวณหนึ่งบริเวณใด
- ค. ความสนใจร่วมกัน ซึ่งจะทำให้เกิด
 - การปฏิบัติระหว่างกัน
 - ความสัมพันธ์ระหว่างกัน
 - การรวมกันอยู่ในอาณาเขตนั้น

Poplin มองชุมชนใน 3 สถานะ¹⁸ คือ

1) หน่วยของถิ่นที่อยู่ (Territorial Unit) ชุมชนจะเกิดในที่ซึ่งมีทรัพยากรธรรมชาติและเส้นทางคมนาคมผ่าน ในขณะที่ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่มีอิทธิพลต่อชีวิตคนในชุมชน มนุษย์ก็จะปรับและดัดแปลงสภาพกายภาพของชุมชนตามความต้องการทางกฎหมาย ค่านิยม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน

2) หน่วยของการจัดองค์กรทางสังคม (Social Organization Unit) ชุมชนถูกมองว่าเป็นระบบสังคมอันหนึ่งซึ่งประกอบด้วยระบบย่อยๆ ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่น อันได้แก่

¹⁶ พจนานุกรมศัพท์ทางสังคมวิทยา อังกฤษ - ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2524), หน้า 112.

¹⁷ สัญญา สัญญาวิวัฒน์, การพัฒนาชุมชน (นครหลวงฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2515), หน้า 19.

¹⁸ Dennis E. Poplin, *Communities: A survey of theories and methods of research* (New York : Macmillan, 1972). Edited by Nawet Saicheua, "Guidelines for local conservation and development : a case study of Muang Songkhla," (Master's Thesis, Department of Urban and Regional Planning, Graduated School, Chulalongkon University, 1998), pp. 25-26.

- การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมให้แก่สมาชิกใหม่ของสังคม (Socialization)
- การควบคุมทางสังคม (Social Control)
- การมีส่วนร่วมในสังคม (Social Participation)
- การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (Mutual Support)
- การผลิต บริโภค และการกระจายสินค้าและบริการภายในชุมชน
(Production – Consumption – Distribution)

นอกจากนี้ชุมชนยังถูกมองว่าเป็นโครงข่ายการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมอีกด้วย การติดต่อสัมพันธ์กันจะเกิดขึ้นระหว่างบุคคล กลุ่มสถาบันต่างระดับกัน เรียกว่า เป็นการเชื่อมโยงในแนวตั้ง (Vertical Ties) การปฏิสัมพันธ์กันในระดับชุมชนจะอยู่ในรูปแบบใหญ่ 3 แบบ คือ

- การร่วมมือกัน (Cooperation)
- การแข่งขันกัน (Competition)
- ความขัดแย้งกัน (Conflict)

3) หน่วยทางจิตใจและวัฒนธรรม (Psychocultural Unit) ความรู้สึกที่ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน เป็นความผูกพันร่วมกันของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้น การที่คนมีความรู้สึกว่าเขาเป็นคนถิ่นนั้นถิ่นนี้ ทำให้เขาเกิดความรู้สึกมั่นคงเพราะมีที่ยึดเหนี่ยว ความรู้สึกนี้จะเรียกว่า Community Sentiment มีอยู่เพราะสมาชิกของชุมชนมีค่านิยม กฎเกณฑ์ทางสังคม และเป้าหมายร่วมกัน ถ้าหากชุมชนใดขาด Community Sentiment จะทำให้เกิดปัญหาสังคม เช่น อาชญากรรม ความไม่สงบทางสังคม ซึ่งจะทำให้การควบคุมทางสังคมทำได้ลำบาก (Poplin, 1972)

2.3.2 ความหมายและองค์ประกอบของชุมชนริมน้ำ

ชุมชนริมน้ำเป็นรูปแบบของชุมชนที่อยู่คู่กับวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน และมีรูปแบบและลักษณะที่หลากหลาย ซึ่งได้มีแนวคิดของนักวิชาการ ในเรื่องความหมายที่บอกถึงลักษณะและองค์ประกอบชุมชนริมน้ำไว้ดังนี้

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา¹⁹ อธิบายความหมายของชุมชนริมน้ำ หมายถึง ลักษณะที่เป็นรูปลักษณโดดเด่นของชุมชนไทย มีการสร้างอาคารบ้านเรือนลงบนน้ำประกอบด้วยเรือนแพ หรือเป็นลักษณะชุมชนสะเทินน้ำสะเทินบก คือ เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งหรืออยู่ในน้ำตื้น ๆ รวมทั้งบริเวณน้ำท่วม ซึ่งจะประกอบด้วยเรือนไม้ยกพื้นสูง ดังนั้นสังคมไทยจึงมีวิถีการดำเนินชีวิตแบบชาวน้ำ คือ การสร้างถิ่นฐานอยู่แบบง่าย ๆ ตามแม่น้ำลำคลอง ซึ่งอาจจะเป็นการอยู่ในน้ำเลยที่เดียวหรืออยู่บนตลิ่งก็ได้

¹⁹ สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย. (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช , 2529), หน้า 115.

เทิดศักดิ์ เตะชะกิจจจร¹ ให้ความหมายของชุมชนริมน้ำ หมายถึง ชุมชนที่มีองค์ประกอบ คือ

- 1) วัด ซึ่งเป็นที่รวมจิตใจของผู้คนชาวพุทธ หรือ โรงเจ (ชาวจีน) ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งคลอง สิ่งที่ยังบอกถึงจุดเริ่มต้นของการก่อกำเนิดของชุมชนริมน้ำ
- 2) ท่าเรือร่วม บ้านริมคลองส่วนใหญ่จะมีที่ขึ้นลงเรือประจำบ้านอยู่ แต่กรณีที่บ้านอยู่เข้าไปในคลองสายคลองหรือคลองสวน ซึ่งเรือหางยาวหลักไม่วิ่งผ่าน ก็ต้องอาศัยเรือแท็กซี่ในบริเวณหนึ่งมาส่งที่ทำเรือร่วมดังกล่าว นอกเหนือจากท่าเรือร่วมหน้าวัดแล้วบริเวณที่เป็นท่าเรือนั้น ถูกกำหนดโดยตำแหน่งก็เป็นจุดศูนย์รวมของชุมชน
- 3) ตลิ่งหรือเขื่อน เป็นตัวกำหนดแนวเขตของลำน้ำตามธรรมชาติ หรือเพื่อกันคลื่นซัดเดิมเริ่มจากตลิ่งดิน ต่อมาทำเขื่อนไม้ เปลี่ยนมาเป็นเขื่อนหินทิ้ง เพื่อรักษาหน้าดินและนำหินมาก่อเป็นกำแพงล้อมบ้านตนเองแล้วนำไปสู่การเทคอนกรีตหินที่รวมกันเป็นเขื่อนคอนกรีตเสริมเหล็กแบบถาวรในที่สุด

2.4 แนวความคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม

จากการที่ชุมชนริมน้ำบ้านบางแม่หม้ายเป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำสุพรรณบุรี และคลองบางแม่หม้ายมาเป็นระยะเวลาช้านาน ประกอบกับสภาพโดยรวมของชุมชนยังคงมีโครงสร้างหลักๆ ในแบบของชุมชนริมน้ำอยู่ วัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมที่เคยมีมาตั้งแต่ครั้งอดีตจึงถูกส่งต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน จึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมเพื่อที่จะทราบแนวทางในการอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณีที่มีเอกลักษณ์ให้ยังคงอยู่ต่อไป

2.4.1 ความหมายของวัฒนธรรม

พระยาอนุนามานราชธนะ² ให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้ดังนี้ วัฒนธรรม คือสิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุงหรือผลิตสร้างขึ้นเพื่อความเจริญงอกงามในวิถีชีวิตของส่วนรวม หรือคือวิถีชีวิตของมนุษย์ในส่วนรวมที่สามารถถ่ายทอดกันได้ วัฒนธรรมคือความคิดเห็น ความรู้สึก ความประพฤติและกิริยาอาการหรือการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ในส่วนรวมลงรูปเป็นพิมพ์เดียวกัน และ

¹ เทิดศักดิ์ เตะชะกิจจจร, "การศึกษาที่อยู่อาศัยริมน้ำบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา", สารคดีสารคดีสถาปัตย์ฉบับที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาฯ , 2542), หน้า 15.

² พระยาอนุนามานราชธนะ, "รวมเรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรม," ใน 100 ปี พระยาอนุนามานราชธนะ (กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการจัดพิมพ์เอกสารเนื่องในวาระครบ 100 ปี พระยาอนุนามานราชธนะ, 2531), หน้า 50.

สำแดงออกมาให้ปรากฏเป็นภาษา ศิลปะ ความเชื่อถือ ระเบียบประเพณี เป็นต้น ประเภทของวัฒนธรรม

1) วัฒนธรรมทางวัตถุ เป็นเรื่องเกี่ยวกับสுகาย ได้แก่ เครื่องมือ เครื่องใช้ ยานพาหนะ ตลอดจนเครื่องป้องกันตัว

2) วัฒนธรรมทางจิตใจ เป็นเรื่องที่ทำให้ปัญญาและจิตใจมีความเจริญงอกงาม เช่น ศาสนาและจรรยา ศิลปะและวรรณคดี กฎหมายและระเบียบประเพณี

อมรา พงศาพิชญ์³ ให้ความหมายว่า วัฒนธรรม คือ สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นกำหนดขึ้น มิใช่ สิ่งที่มีมนุษย์ทำตามสัญชาตญาณ อาจเป็นการประดิษฐ์วัตถุสิ่งของขึ้นใช้ หรืออาจเป็นการกำหนด พฤติกรรมและความคิด ตลอดจนวิธีการหรือระบบการทำงาน

วัฒนธรรมเกิดขึ้นเมื่อมนุษย์ที่อยู่ในสังคมเดียวกันตกลงกันว่าจะยึดระบบหรือพฤติกรรมใดถือเป็นสิ่งที่ควรปฏิบัติและมีความหมายอย่างไร ข้อตกลงนี้เป็นการกำหนดความหมายให้กับสิ่งต่างๆในสังคม เพื่อว่าสมาชิกของสังคมจะได้เข้าใจตรงกันและยึดระบบเดียวกันเป็นระบบสัญลักษณ์ วัฒนธรรม คือ ระบบสัญลักษณ์ที่มีมนุษย์สร้างขึ้น และสอนให้คนรุ่นหลังๆได้เรียนรู้ นำไปปฏิบัติ วัฒนธรรมจึงมีความถ่ายทอด เรียนรู้ เมื่อมนุษย์เรียนรู้วัฒนธรรม ก็จะมี ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและพฤติกรรมมนุษย์ในสังคมจึงเป็นสิ่งที่ใกล้ชิดกันมาก

2.4.2 การถ่ายทอดและการรับวัฒนธรรม

Raymond Williams⁴ ให้ความหมายไว้ในหนังสือ The Long Revolution เกี่ยวกับการถ่ายทอด และการรับวัฒนธรรม มีดังนี้

1) การถ่ายทอดวัฒนธรรม

วัฒนธรรมเป็นระบบสัญลักษณ์ที่มีมนุษย์สร้างขึ้น ดังนั้นวัฒนธรรม คือ สิ่งที่มีมนุษย์จะต้อง เรียนรู้และต้องมีการถ่ายทอด การถ่ายทอดวัฒนธรรมคือการสอนให้คนรุ่นหลังรู้ถึงระบบ สัญลักษณ์ของสังคม หลักที่สมาชิกของสังคมใช้ยึดถือเป็นแนวประกอบการประพฤติปฏิบัติคือ "ค่านิยม" เมื่อมีค่านิยมของสังคมให้สมาชิกของสังคมยึดเป็นหลักพฤติกรรม แนวความคิด วิธีการทำงาน ตลอดจนการประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้ย่อมสอดคล้องกับค่านิยม ทำให้การถ่ายทอดทาง

³ อมรา พงศาพิชญ์ , วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา , พิมพ์ครั้งที่ 5,(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2541),หน้า 43-48

⁴ Raymond Williams, "The Long Revolution. London : Chatto & Windus," in Cultural planning and time planning Social town planning Edited by Franco Bianchini and Clara H. Greed (London : Routledge, 1999),pp.44.

วัฒนธรรมดำเนินไปได้ ลักษณะบางอย่างของวัฒนธรรมได้เปลี่ยนแปลงไปบ้างตามกาลเวลา แต่ค่านิยมและหลักใหญ่ที่ใช้เป็นกฎเกณฑ์ของสังคมจะยังไม่เปลี่ยนไป เนื่องจากวัฒนธรรม คือระบบสัญลักษณ์ มนุษย์ที่อยู่คนละสังคมย่อมจะมีวัฒนธรรมที่ต่างกัน ข้อตกลงแต่ละกลุ่มย่อมแตกต่างกัน อาจมีบางส่วนที่คล้ายกันและบางส่วนที่เหมือนกัน แต่เมื่อรวมเป็นระบบสัญลักษณ์แล้วจะพบว่าสังคมที่ต่างกันจะมีวัฒนธรรมที่ต่างกันด้วย

2) การรับวัฒนธรรมจากสังคมอื่น

มนุษย์อาจจะรับวัฒนธรรมบางส่วนมาจากสังคมข้างเคียงได้ แต่หมายความว่าส่วนของวัฒนธรรมที่รับมานั้นไม่ขัดกับค่านิยมหลักของสังคมและจะต้องสอดคล้องกับของเดิมที่มีอยู่ เมื่อค่อยๆรับไปในที่สุดจะแยกไม่ออกว่าวัฒนธรรมส่วนใดเป็นของเดิมและส่วนใดรับมาจากสังคมอื่น การรับวัฒนธรรมนับเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

Franz Boas²⁴ แห่งมหาวิทยาลัยโคลัมเบีย เชื่อในเรื่องการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม จากจุดศูนย์กลางหนึ่งขยายวงกว้างไปยังชุมชนอื่นหรือสังคมอื่น วัฒนธรรมที่แผ่ขยายออกไปนี้ อาจเป็นวัฒนธรรมย่อย ส่วนใดส่วนหนึ่งในลักษณะขนบธรรมเนียมประเพณี หรือความเชื่อหรือประติมากรรม และสถาปัตยกรรมก็ได้

จะเห็นได้ว่าการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมภายในสังคมเดียวกัน คือ การสืบทอดวัฒนธรรมในแนวตั้งจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ในขณะที่กระบวนการเรียนรู้ที่พ่อแม่อบรมสั่งสอนลูก (Enculturation) ส่วนการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากสังคมหนึ่งไปสู่อีกสังคมหนึ่ง เป็นการที่สังคมหนึ่งยอมรับวัฒนธรรมของสังคมอื่น และเกิดการปรับตัววัฒนธรรมให้เข้ากัน (Acculturation) โดยมีการละทิ้งวัฒนธรรมของบางส่วนและทำให้เกิดการผสมผสานกลมกลืนทางวัฒนธรรม (Assimilation) และทำให้เอกลักษณ์เดิมเปลี่ยนไป

การผสมกลมกลืน²⁵ (Assimilation) หมายถึง การที่สมาชิกของชาติพันธุ์หนึ่งรับเอาวัฒนธรรมของอีกกลุ่มหนึ่งในทุกกรณีจนทำให้สูญเสียเอกลักษณ์เดิมไป มีการยอมรับทางสถานภาพว่ามีฐานะในสังคมเช่นเดียวกับสมาชิกคนอื่นๆ โดยไม่มีการเลือกปฏิบัติไม่ว่ากรณีใดๆ และเจ้าตัวเองก็มีความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของสังคมนั้น และประพฤติปฏิบัติตัวเหมือนสมาชิกคนอื่นๆ ในสังคมนั้น

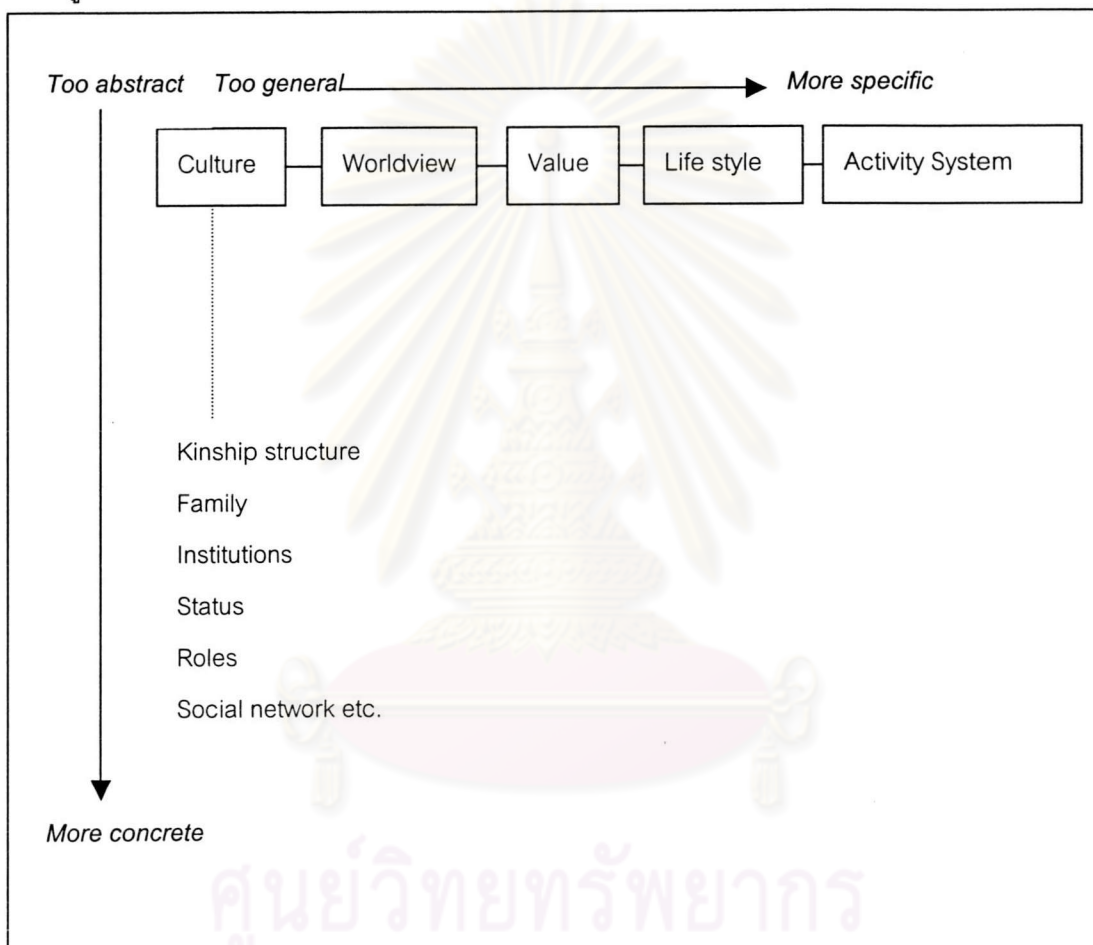
²⁴ Boas, Franz. *Race, Language and Culture* (New York : The Free Press, 1965). Edited by Ammara Phongsapit in *Cultural religion and ethnic : Thai social analysis in anthropology approach*, 4th ed. (Bangkok : Chulalongkorn university press, 1995)

²⁵ อมรา พงศาพิชญ์, *วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมนุษยวิทยา*, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 27.

2.4.3 การจำกัดแนวความคิดของวัฒนธรรม

Amos Rapoport²⁶ ให้แนวคิดเกี่ยวกับการจำกัดแนวความคิดของวัฒนธรรมว่ามีหลายวิธีที่จะทำการจำกัดแนวคิดของวัฒนธรรม เพื่อที่จะทำให้มันมีประโยชน์มากขึ้นในการจัดองค์ประกอบของพื้นที่และสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น การจำกัดความหมายสามารถดูได้จากแกน 2 แกน

แผนภูมิที่ 2.1 แนวทาง 2 วิธี ในการจำกัดแนวคิดวัฒนธรรม โดย Amos Rapoport

- 1) ที่ให้เห็นว่าวัฒนธรรมค่อนข้างเป็นนามธรรม
- 2) ที่ให้เห็นว่าวัฒนธรรมเป็นความหมายที่กว้างมาก

ในภาพแกนแนวดิ่งแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมนั้นเป็นแนวคิดนามธรรม และแสดงให้เห็นความชัดเจนมากขึ้นโดยการอธิบายทางสังคม โครงสร้างทางสังคมที่ชัดเจน กลุ่มทางสังคม โครง

²⁶ Amos Rapoport, "Spatial organization and the built environment in Ingold," in *An Companion Encyclopedia of anthropology : humanity, culture and social life*, 1st ed. (New York : Rontledge, 1994),pp.44-45.

สร้างครอบครัว เครือข่ายทางสังคม บทบาทความสัมพันธ์ทางสถานภาพ (เช่นโดย อายุ หรือเพศ) เป็นต้น

โครงสร้างทางสังคมนี้มักจะเกี่ยวข้องเสมอๆ หรือเกี่ยวข้องกับการจัดองค์ประกอบของพื้นที่ และรูปร่างของอาคาร มั่นง่ายที่จะมองในการศึกษาวิเคราะห์ในแง่นี้

ในด้านแนวอนแสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมเป็นแนวคิดโดยทั่ว ๆ ไป ที่สามารถแยกออกเป็น สิ่งที่เหมาะสมเจาะจงได้ เช่น โลกทัศน์ (World views) ค่านิยม วิถีชีวิต และกิจกรรม โลกทัศน์ค่อนข้างยากที่จะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น แต่ค่านิยม วิถีชีวิตและกิจกรรม สามารถที่จะเชื่อมโยงได้ง่ายและโดยตรงกับองค์ประกอบที่มนุษย์สร้างขึ้น(ดูแผนภูมิที่ 2.1 ประกอบ)

2.5 แนวความคิดเกี่ยวกับระบบของกิจกรรมและระบบของที่ตั้ง

Amos Rapoport²⁷ ได้ให้แนวความคิดที่เกี่ยวกับระบบกิจกรรม และระบบของที่ตั้งไว้ ดังนี้

2.5.1 แนวความคิดเรื่องกิจกรรม เวลา สถานที่

องค์ประกอบทางวัฒนธรรมเป็นรูปแบบหลักและสำคัญยิ่งของระบบแหล่งตั้งถิ่นฐาน เราสามารถศึกษาวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึง แบบแผนวิถีชีวิตของกลุ่ม ได้จากสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่สุด นั่นคือ ระบบกิจกรรม ระบบกิจกรรมของมนุษย์ทั้งหมดจะเกิดขึ้น บนพื้นที่และเวลาที่ซ้อนทับกันสนิท นั้นหมายถึงการให้ความสำคัญทั้งเรื่องของกิจกรรม และการตัดสินใจพร้อมกัน เมื่อเราสามารถทราบตำแหน่งที่เกิดกิจกรรม ในเวลาหนึ่งก็จะสามารถนำไปเชื่อมโยงกับตำแหน่งของกิจกรรมอื่น ในเวลาหนึ่งหรือนำไปเชื่อมโยงกับที่ตั้งในช่วงเวลานั้นได้ การศึกษากิจกรรมบนพื้นที่ทำได้โดยพิจารณากิจกรรมที่เกิดขึ้นประจำวัน และใช้เมทริกซ์ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่และเวลา เราสามารถรู้ได้กิจกรรมนั้นเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร กิจกรรมและเหตุการณ์ อาจระบุลงไปบนแผนที่เวลา-พื้นที่ (Time – space map)

ผลลัพธ์ของการศึกษาองค์ประกอบทั้ง 3 คือ รูปแบบกิจกรรม (Activity patterns) ซึ่งมีโครงสร้างที่ถูกส่งผ่านเชิงวัฒนธรรม (Culturally transmitted structure) ที่แสดงการปฏิสัมพันธ์

²⁷ Amos Rapoport, "System of activities and system of settings," in *Domestic Architecture and the use of space : an interdisciplinary cross-cultural study*. Edited by Susan Kent (Cambridge : Cambridge University press, 1990),pp.45-47.

กันระหว่างกิจกรรมของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพของชุมชน การศึกษากิจกรรมที่เกิดขึ้นบนพื้นที่ทำให้เราอยู่ในตำแหน่งที่ดีกว่าในการอธิบายพื้นที่ และในการประเมินนโยบายที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบนพื้นที่

2.5.2 ระบบของกิจกรรมและระบบของที่ตั้ง

กิจกรรมถูกถ่ายทอดโดยตรงจากวิถีชีวิตและรากฐานของวัฒนธรรม ทุกกิจกรรมเกี่ยวเนื่อง กับองค์ประกอบ 4 ประการ คือ ตัวกิจกรรมเอง กิจกรรมถูกนำไปใช้อย่างไร กิจกรรมเกี่ยวข้องกับกิจกรรมอื่นๆและรวมเป็นระบบกิจกรรม ความหมายของกิจกรรม

จุดหลัก คือ ระบบกิจกรรมไม่สามารถเกิดขึ้นโดยปราศจากพื้นที่และเวลาได้ และไม่สามารถมองตัวกิจกรรมเพียงกิจกรรมเดียว แต่ต้องพิจารณาทั้งระบบกิจกรรม เช่น เราไม่สามารถพิจารณาอาคารเพียงอาคารเดียว เพราะคนเราใช้หลายอาคาร และมีกิจกรรมหลากหลายในพื้นที่เปิดโล่งนอกอาคาร การตั้งถิ่นฐาน และทั้งภูมิภาค คนอาศัยอยู่ในภูมิประเทศวัฒนธรรม (Cultural Landscapes) ดังนั้นจึงไม่สามารถพิจารณาเพียงแค่สถาปัตยกรรมเพียงอย่างเดียว ทุกอาคารที่ปรากฏมักถูกเชื่อมโยงกับระบบกิจกรรมของผู้คนที่เกี่ยวข้อง ขอบเขตของบทสรุปนี้คือ มันมีความสัมพันธ์ระหว่างระบบกิจกรรมและวัฒนธรรม

ที่ตั้ง (Setting) เป็นการผสมผสานกันของพฤติกรรมที่ตั้ง (Behavior setting) และบทบาทที่ตั้ง ที่ตั้งเป็นสภาพแวดล้อมกับระบบของกิจกรรมที่ต่อเนื่อง ที่ซึ่งสภาพแวดล้อมและกิจกรรมถูกเชื่อมโยงด้วยกฎเกณฑ์ (Rules) ต่างๆ เพื่อทำให้เกิดที่ตั้งที่เหมาะสม และตามที่คาดหวังเอาไว้ กฎต่างๆนี้ขึ้นเสมอเพื่อกำหนดเกณฑ์ในที่ตั้ง สถานการณ์ และแปรเปลี่ยนตามวัฒนธรรมด้วย ที่ตั้งต้องพิจารณาโดยรวมกับระบบภายในของกิจกรรมที่เกิดขึ้นซึ่งถูกเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบ ที่ตั้งถูกเชื่อมโยงในหลายด้านทั้งในพื้นที่เอง ความใกล้ชิด การเชื่อมโยง และการแบ่งแยก รวมถึงเรื่องเวลาในการลำดับ

ที่ตั้งมักจะเป็นไปตามความเหมาะสมของกิจกรรมและพฤติกรรมเสมอๆ ที่ตั้งของคนมีขอบเขตและเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม เวลา และคุณภาพของที่ตั้งแปรเปลี่ยนไปตามวัฒนธรรม และเปลี่ยนไปตามสมาชิกของวัฒนธรรมหนึ่งๆ หรือกลุ่มในวัฒนธรรมนั้นๆ

สิ่งแวดล้อมสามารถสร้างแนวคิดให้กับที่ตั้ง และอีกส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับระบบของกิจกรรมการจัดสภาพแวดล้อมมีผลสร้างแนวคิดในฐานะที่เป็นองค์ประกอบของ 4 ตัวแปร คือ พื้นที่ เวลา ความหมาย และการติดต่อสื่อสาร ซึ่งเป็นไปตามกิจกรรมที่แปรเปลี่ยนตามตัวแปรดังกล่าว และด้วยตัวกิจกรรมเองเกี่ยวข้องกับการจัดเรียงกิจกรรมที่แตกต่างของกิจกรรมในเวลาและพื้นที่พอๆกัน ความเร็วของกิจกรรม (จำนวนของกิจกรรมต่อหน่วยเวลา) และจังหวะต่างๆ (ในช่วงของ

กิจกรรมเกี่ยวข้องกับวงจรหลากหลาย เช่นวิถีชีวิต ช่วงชีวิต ปี ฤดูกาล เทศกาล วันทำงาน วันหยุด กลางวัน กลางคืน เป็นต้น)

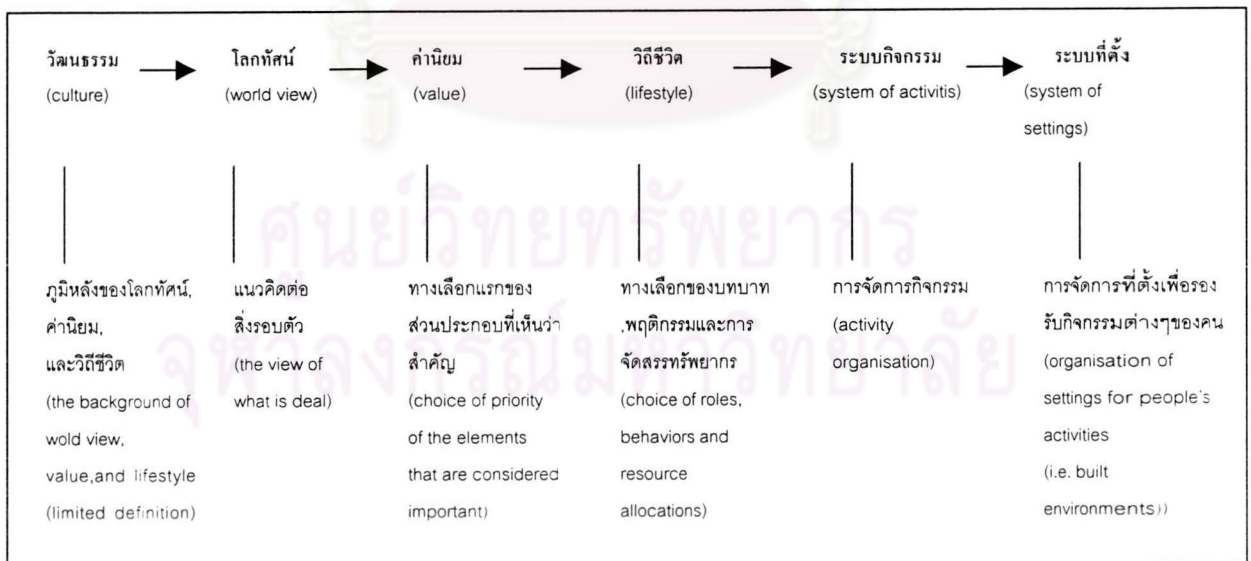
การพิจารณาระบบกิจกรรมในระบบของที่ตั้งเป็นประเด็นสำคัญที่จะเข้าใจรูปแบบของเมือง การเลือกที่อยู่และการใช้พื้นที่เปิดโล่งในย่านละแวกบ้านของเมือง

ถ้ากิจกรรมนั้นหนาแน่นเกิดขึ้นอย่างมากในพื้นที่ส่วนตัว เช่นภายในที่อยู่อาศัย หรือสวนหลังบ้าน กิจกรรมในพื้นที่เปิดโล่งของเมืองหรือพื้นที่สาธารณะในละแวกบ้านจะเกิดขึ้นน้อย ถ้าในวัฒนธรรมที่ใช้พื้นที่ของเมืองในการสัญจรเป็นหลัก ซึ่งตรงข้ามกับกิจกรรมอื่นๆ การใช้พื้นที่ก็จะแตกต่างกันกับกิจกรรมต่างๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน ถ้ากฎของวัฒนธรรมหรือบรรทัดฐานเปลี่ยนไป พื้นที่เมืองในทางตรงข้ามกับพื้นที่ส่วนตัวก็จะถูกใช้ต่างกันไปด้วย

2.5.3 ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิต การทำกิจกรรมและการใช้พื้นที่

Amos Rapoport²⁸ แสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิต การทำกิจกรรมและการใช้พื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กัน เริ่มจากการจำกัดความคำว่า "วัฒนธรรม" คือ สิ่งส่งผลต่อความเชื่อ สภาพทางภูมิศาสตร์ สภาพทางเศรษฐกิจ-สังคม ฯลฯ สิ่งนั้นจะก่อให้เกิดโลกทัศน์ที่มนุษย์สามารถตีคุณค่า แล้วเลือกเอาคุณค่านั้นมาเป็นค่านิยมในการดำเนินชีวิตที่แสดงออกในรูปของระบบกิจกรรม ในที่สุดก็จะเกิดเป็นการใช้พื้นที่หรือระบบที่ตั้ง

แผนภูมิที่ 2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิต กิจกรรม และการใช้พื้นที่ โดย Amos Rapoport

²⁸ Amos Rapoport, Human Aspect Urban Form (Oxford : Pergamon Press, 1977)

2.6 แนวความคิดเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของชุมชน

ชุมชนริมน้ำบ้านบางแม่หม้ายเป็นชุมชนที่ยังคงเอกลักษณ์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนริมน้ำไว้ได้อย่างสมบูรณ์ ซึ่งการศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของชุมชนเพื่อที่จะศึกษารายละเอียดของเอกลักษณ์ทางด้านต่างๆ ของชุมชนที่มีอยู่ในปัจจุบัน

2.6.1 เอกลักษณ์(Uniqueness) คุณลักษณะ (Character)

และลักษณะเฉพาะ (Identity)

Garnham, Harry L.²⁹ กล่าวว่า แนวความคิดของความมีเอกลักษณ์ นั้นยากที่จะอธิบายได้ชัดเจนหรือระบุตรงๆ สถานที่อันน่าจะจดจำนั้นมีเอกลักษณ์หรือจิตวิญญาณแห่งสถานที่แต่ละที่ซึ่งมีคุณสมบัติพิเศษเฉพาะที่อันน่าจะสร้างจิตวิญญาณแห่งสถานที่ ผู้นำการเป็นส่วนหนึ่ง และการอยู่ดีในผู้คนนั้นตั้งอยู่บนรากฐานของ

- 1) มุมมองของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในที่ตั้ง เช่น รูปแบบที่ดิน ภูมิประเทศ พรรณพืช ภูมิอากาศ และแหล่งน้ำ
- 2) ลักษณะทางวัฒนธรรม เช่น สะพาน ป้อม หรือโบสถ์บนยอดเนิน อันตอบสนองต่อภูมิทัศน์ ประวัติศาสตร์ สังคม ท่าเลทางกายภาพ กิจกรรมของมนุษย์ และสถานที่ที่เป็นสิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรม
- 3) ประสบการณ์ในความรู้สึก ซึ่งการมองเห็นในอันดับแรกอันเป็นผลมาจากปฏิสัมพันธ์ของวัฒนธรรมทางภูมิทัศน์เดิม การปะทะสัมพันธ์ของส่วนผสมทั้งหมดซึ่งสร้างคุณสมบัติของสถานที่มักไม่เป็นที่เข้าใจของคนในพื้นที่จนกว่าจะเสียไป

สถานที่อันพิเศษหลายแห่งได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วจากผลของกิจกรรม เช่น การกลายเป็นพื้นที่อุตสาหกรรม การเก็งกำไรอสังหาริมทรัพย์ การขยายการขนส่ง การเติบโตของเมือง การเพิ่มขึ้นของประชากร และการท่องเที่ยว ความเปลี่ยนแปลงนี้ได้เปลี่ยนจินตภาพ คุณลักษณะ และแม้แต่ความหมายของคุณลักษณะแห่งสถานที่นั้นได้ถูกทำลายไป ขณะที่ความเปลี่ยนแปลงหลายอย่างเป็นด้านบวก เช่นว่าต้องมีการฟื้นฟูด้านเศรษฐกิจ ก็มักจะต้องมีข้อเสียต่อคุณลักษณะเดิมของสถานที่อันเคยมีปรากฏอยู่

แนวความคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูเมืองนี้มีรากฐานบนความเชื่อที่ว่า เมืองแต่ละเมืองต้องมีความเฉพาะตัวทั้งด้านเอกลักษณ์ คุณลักษณะ ลักษณะเฉพาะ และจิตวิญญาณแตก

²⁹ Harry L. Garnham, Maintaining the spirit of place : A Process For the preservation of town character

ต่างจากที่อื่น จิตวิญญาณซึ่งมีคุณค่า และความหมายต่อผู้คนในเมือง ซึ่งหากขาดไปก็จะมีลดคุณภาพชีวิตลง

2.6.2 องค์ประกอบหลักของลักษณะเฉพาะ (Identity)

Garnham, Harry L.³⁰ ระบุว่า ลักษณะเฉพาะจะประกอบไปด้วยส่วนต่างๆ คือ

- 1) ลักษณะทางกายภาพและรูปลักษณ์ โครงสร้างทางกายภาพที่แท้จริงของสถานที่ที่ลักษณะจริงของอาคาร ภูมิทัศน์ ภูมิอากาศ และคุณลักษณะของสุนทรียภาพ
- 2) กิจกรรมและหน้าที่ที่ซึ่งสังเกตได้ ผู้คนมีปฏิสัมพันธ์ต่อพื้นที่อย่างไร สถาบันทางวัฒนธรรมมีผลอย่างไร และอาคารกับภูมิทัศน์ถูกใช้งานอย่างไร
- 3) การสื่อความหมาย หรือสัญลักษณ์ ซึ่งเป็นแง่ที่ซับซ้อนกว่า เริ่มแรกด้วยผลจากความมุ่งหมายและประสบการณ์ของมนุษย์ คุณลักษณะของสถานที่ที่มีจำนวนมากที่สืบเนื่องจากการที่ประชากรตอบสนองต่อลักษณะทางกายภาพ และหน้าที่ใช้สอย

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบขั้นแรกนี้เองที่ได้สร้างสรรค์ จิตวิญญาณแห่งสถานที่ และปฏิสัมพันธ์นี้เองที่ต้องทำความเข้าใจ เพื่อบรรลุความสำเร็จที่จะดำเนินการอนุรักษ์และฟื้นฟูกิจกรรมในสภาพแวดล้อมของเมืองเล็ก

2.6.3 ความเปลี่ยนแปลงของเมือง และเอกลักษณ์

Garnham, Harry L.³¹ เห็นว่าบุคลิกลักษณะของเมืองมักเปลี่ยนไป ไม่กลับคืนมา โดยการเจริญเติบโตของเมืองเป็นประเด็นหลัก และประเด็นรองขึ้นอยู่กับข้อตกลงในรายวัน การขาดแคลนคุณลักษณะของเมืองนั้นมักจะไม่มีความสนใจในสิ่งที่สังเกตจนกว่าจะปรากฏชัด และจนกระทั่งวิถีชีวิตประจำวันเปลี่ยนไปส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างถาวร

ลักษณะเฉพาะของคุณลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของเมืองจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง และการเปลี่ยนแปลงนี้ต้องได้รับการออกแบบเพื่อเอื้อต่อการอนุรักษ์เอกลักษณ์นั้น ซึ่งหากทำได้ การเจริญเติบโต และการเปลี่ยนแปลงอันมหาศาลจะไม่กระทบต่อคุณลักษณะอันเป็นเอกลักษณ์ของเมือง ระดับเชื่อมโยงทางประวัติศาสตร์ การเจริญเติบโตและพัฒนาการทางเศรษฐกิจในระดับที่น่าพอใจจะไม่ทำลายคุณภาพอันสำคัญของเมือง

คุณลักษณะอันเป็นเอกลักษณ์ของเมืองนั้นจะอยู่บนพื้นฐานดังต่อไปนี้

- ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

³⁰ Ibid.,p.8.

³¹ Ibid.,p.9.

- ลักษณะภูมิอากาศ โดยเฉพาะคุณภาพปริมาณแสง ปริมาณน้ำฝน และ ความแตกต่างในอุณหภูมิ

- ลักษณะเดิมทางธรรมชาติที่เฉพาะตัว
- ความทรงจำ และการถ่ายทอดความหมายของสถานที่ต่อบุคคลที่เคยมี ประสบการณ์ด้วย

- การใช้วัสดุพื้นถิ่น
- ฝีมือช่าง
- ระดับของการรับรู้ใน จุดตำแหน่งของอาคารและสะพานที่สำคัญ
- ความหลากหลายทางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์
- คุณค่าของประชากร
- สภาพแวดล้อมสาธารณะอันทรงคุณภาพที่สามารถเห็น และเข้าถึงได้
- กิจกรรมที่พบมากทั้งเมือง ทั้งในชีวิตประจำวัน และตามฤดูกาล

หัวข้อเหล่านี้จะเป็นจุดเริ่มวิเคราะห์ในระยะเวลาเงื่อนไขของท้องถิ่นที่จะทำได้ซึ่ง และสามารถที่จะจะทำให้

- สร้างจิตวิญญาณ หรือคุณลักษณะเฉพาะตัวของเมือง
- แบ่งแยกสถานที่หนึ่ง ออกจากสถานที่หนึ่ง
- เริ่มนำเข้าสู่คุณลักษณะพื้นฐานที่กล่าวไว้ 3 ส่วน คือ ลักษณะภายนอก และ ภายนอก หน้าที่ใช้สอย และกิจกรรมที่สังเกตได้ ตลอดจนความหมายของสัญลักษณ์

การเจริญเติบโต และการเปลี่ยนแปลงได้นำเรื่องเศร้าคล้ายกันไปสูหลายเมือง ความ คล้ายคลึงที่กีดเซาะคุณภาพส่วนตัวของเมือง ทำลายคุณลักษณะอันเป็นเอกลักษณ์ สัญลักษณ์ ของความคล้ายกันนี้เห็นได้จาก ป้ายที่ไม่เหมาะสม และไม่น่าดู การจรรยาจรตติชดจากการวางแผน ที่ไร้คุณภาพ สถาปัตยกรรมแบบแปะยี่ห้อเจ้าของเดียวกัน การพัฒนาอุตสาหกรรมที่เป็นพิษภัย บิมน้ำมันที่ออกแบบไม่ดี และอยู่ชิดกันเห็นได้ว่าไม่ได้คิดคำนวณไว้ล่วงหน้า ร้านฟาสต์ฟูด ศูนย์ อาหาร ศูนย์การค้า รูปแบบการใช้ที่ดิน ทางหลวงและอาคารสาธารณะ การพัฒนาไม่ได้ทำลาย แต่สิ่งที่ทำลายคือการเอาคุณลักษณะที่แปลกแยกไปใส่ในสภาพแวดล้อมโดยไม่คำนึงถึงสภาพ เดิมที่เฉพาะตัวและในลักษณะที่คนในพื้นที่ต้องการ

2.6.4 เอกลักษณะทางด้านจินตภาพและองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง

Kevin Lynch³² ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับจินตภาพของเมืองและองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง (The City Image and Its Elements) ซึ่งจะมีลักษณะแตกต่างกันออกไป ตามลักษณะทางกายภาพเศรษฐกิจและสังคม รวมถึงผู้คนและกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองนั้น ๆ โดย Lynch พบว่าเมืององค์ประกอบพื้นฐาน 5 ประการด้วยกันที่ผู้คนมักใช้ในการสร้างจินตภาพขึ้นในใจระหว่างตนเองและสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับเมือง อันได้แก่

1) ทางสัญจร (Paths) หมายถึง เส้นทางสัญจรหลักและรอง ที่ผู้คนใช้สัญจรไปมา โดยเมืองแต่ละเมืองจะมีโครงข่ายถนนทั้งถนนสายหลักและถนนสายรอง (Local Street) ซึ่งเส้นทางสัญจรจะมีส่วนสำคัญมากในการสร้างจินตภาพของเมือง เนื่องจากในขณะที่เราสัญจรผ่านในส่วนต่าง ๆ ของเมืองจะทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของเมืองกับองค์ประกอบอื่น ๆ ที่ถนนตัดผ่าน

2) ย่าน (Districts) เมืองแต่ละเมืองย่อมประกอบไปด้วยละแวกบ้านหรือย่านต่าง ๆ รวมเข้าด้วยกัน เช่น ย่านศูนย์กลางเมือง ย่านชานเมือง ย่านพักอาศัย ย่านชุมทางรถไฟ ย่านอุตสาหกรรม เป็นต้น โดยลักษณะทางกายภาพ รูปทรงของอาคาร รูปแบบการสัญจร และกิจกรรมหลักของพื้นที่ ตลอดจนจุดลักษณะทางสังคม สามารถบ่งบอกได้ถึงความเป็นย่านของเมืองได้

3) ขอบ/เขต (Edges) เป็นแนวหรือเส้นกำหนดขอบเขตของย่าน โดยย่านบางแห่งจะไม่มีขอบเขตที่ชัดเจนแน่นอน เนื่องจากมีการขยายตัวย่านบางย่านออกจากศูนย์กลางไปที่ละน้อยจนผสมผสานเข้ากับย่านอื่นทำให้ไม่สามารถแบ่งขอบเขตของย่านได้ชัดเจน

4) จุดสังเกต/จุดหมายตา (Landmarks) เป็นจุดสังเกตที่มีลักษณะเด่นภายในเมือง ที่ปรากฏแก่สายตาโดยทั่วไป ซึ่งจุดสังเกตสามารถแบ่งได้ 2 ลักษณะคือ

- จุดสังเกตระยะไกล (Distance Landmarks) เป็นจุดสังเกตที่สามารถมองเห็นได้จากระยะไกล มักมีขนาดใหญ่หรือสูงเด่นเป็นพิเศษ จะใช้เป็นจุดอ้างอิงสำหรับผู้ที่ไม่ได้อยู่ประจำถิ่นนั้น ๆ ซึ่งจุดหมายตาระยะไกล ได้แก่ เจดีย์ ภูเขา ตึกระฟ้า เป็นต้น

- จุดหมายตาระยะใกล้ (Local Landmarks) เป็นจุดสังเกตที่มีขนาดเล็กและสามารถมองเห็นในระยะใกล้ ๆ เท่านั้น ส่วนใหญ่จะใช้เป็นจุดสังเกตสำหรับผู้คนในเมืองนั้น ๆ เช่น น้ำพุ อนุสาวรีย์ เป็นต้น

โดยจุดหมายตาที่ดีควรเป็นจุดที่มองเห็นได้ชัดเจน ขณะเดียวกันก็ควรจะต้องมีความสอดคล้องกลมกลืนไปกับองค์ประกอบอื่น ๆ ของเมือง³³

³² Kevin Lynch, *The Image of the city* (U.S.A.: The M.I.T Press, 1960), pp.47-48.

³³ วรณศิลป์ พิรพันธุ์, *องค์ประกอบเมือง*, 2538, หน้า 4. (อัดสำเนา)

5) จุดรวม/ศูนย์รวม (Nodes) มีลักษณะเป็นจุดสังเกตประเภทหนึ่ง แต่ต่างกันไปเป็นจุดรวมของกิจกรรมต่าง ๆ ตลอดจนเป็นบริเวณที่มีการเคลื่อนไหวของกิจกรรมอยู่ตลอดเวลา มีความชัดเจนในการเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมในเมือง และบางครั้งจุดสังเกตและจุดศูนย์รวมก็อยู่ในสถานที่เดียวกัน เช่น บริเวณอนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ เป็นต้น

นอกจากองค์ประกอบพื้นฐานทั้ง 5 ที่ประกอบกันเข้าเป็นโครงสร้างของเมืองแล้ว ยังมีปัจจัยและองค์ประกอบย่อยอื่น ๆ อีกหลายประการซึ่งส่งผลให้เกิดลักษณะเฉพาะตัวของเมืองแต่ละเมืองออกไป ซึ่งปัจจัยหรือองค์ประกอบดังกล่าวได้แก่ รูปทรงของที่ดินหรือสภาพภูมิประเทศ (Landform) พืชพันธุ์ธรรมชาติ (Natural Verdure) ภูมิอากาศ (Climate)³⁴ นอกจากนั้นยังรวมถึงรูปร่าง ขนาดและความหนาแน่นของเมือง (Shape, Size and Density) ลักษณะเนื้อเมือง (Texture) พื้นที่เว้นว่างในเมืองและพื้นที่เปิดโล่ง (Urban Spaces and Open Spaces) มุมมองและเส้นขอบฟ้า (Visual and Skyline)³⁵ ของเมือง

2.7 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.7.1 งานวิจัยของ อรศิริ ปาณินท์ เรื่องพื้นที่ถิ่นไทย-มอญ³⁶

งานวิจัยนี้กล่าวถึงรูปพรรณสัณฐานของหมู่บ้านมอญ 10 แห่งพบว่าแหล่งที่ตั้งของ 9 หมู่บ้านตั้งอยู่ริมน้ำอันประกอบด้วย แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำลพบุรี แม่น้ำรันตี ลำห้วยของการเสีย และลำห้วยมิดคี่ โดยสภาพหมู่บ้านจะเกาะเรียงกันไปตามแนวยาวของลำน้ำ บ้านเรือนที่สร้างภายหลังจะกระจายตัวเป็นกลุ่มๆ ขึ้นไปยังส่วนที่ลึกจากลำน้ำ เช่น บ้านเกาะเกร็ด จังหวัดนนทบุรี บ้านทรงคนอง จังหวัดสมุทรปราการ บ้านบางเตย จังหวัดปทุมธานี และบ้านทองป่อ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา บ้านที่สร้างอยู่ริมน้ำจะแสดงลักษณะเฉพาะของเรือนริมน้ำ คือจะมีศาลาทำน้ำ ทางเดินริมน้ำ และสวนพักผ่อนริมน้ำ แต่บ้านที่ตั้งอยู่ริมน้ำแต่มีตลิ่งสูงชันจะไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างบ้านและลำน้ำ นอกจากนี้ยังพบว่าบ้านที่อยู่ริมน้ำยังนิยมหันหน้าจั่วของบ้านไปยังทิศทางของแม่น้ำ ถ้าเป็นเรือนลำน้ำที่มีทิศทางของลำน้ำไปทางเหนือได้ การหันหน้าจั่วของบ้านก็จะหันไปยังทิศทางการระบายลมของบ้าน แต่หากเป็นแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งมีบางช่วงไหลไปทางตะวันออกตะวันตก เช่น ช่วงที่ผ่านอำเภอบ้านโป่ง การหันหน้าจั่วบ้านลงน้ำคือ การหันทิศทางเหนือได้ ซึ่งทำให้ส่วนของเรือนด้านยาวโดนแดดเต็มที่ทำให้อยู่ไม่สบาย แต่ถ้าแม่น้ำไหลไปทิศ

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

³⁵ Paul D. Spreiregen, *Urban Design: The Architecture of Towns and Cities* (New York: McGraw Hill, 1965), pp.51 – 64.

³⁶ อรศิริ ปาณินท์, *เรือนพื้นบ้านไทย – มอญ* (ม.ป.ท., 2542)

เหนือได้ในช่วงที่แม่น้ำแม่กลองไหลผ่านอำเภอโพธารามเรือนริมน้ำที่หันหน้าจั่วไปทางแม่น้ำจะได้ทิศทางระบายอากาศ แต่อย่างไรก็ตามเนื่องจากอุปสรรคของความสูงของตึ่งลำน้ำแม่กลองทำให้บ้านเรือนส่วนใหญ่ถึงแม้จะเกาะตามยาวไปตามลำน้ำแต่ไม่ได้ยู่ชิดลำน้ำพบว่าการหันหน้าจั่วของเรือนไม้ไม่ได้หันไปในทิศทางเกี่ยวเนื่องกับการไหลของน้ำแต่จะขึ้นอยู่กับทิศทางการวางของเสาเอกและเสาผีเรือน

ทิศทางของคนตายที่จะเอาออกไปจากบ้าน คือ ทิศเหนือ และทิศตะวันตก ส่วนทิศหัวนอนของคนถือเป็นทิศใต้และทิศตะวันออก แต่ไม่ระบุเกี่ยวกับทิศทางบันไดขึ้นบ้านไว้แน่ชัด หากวิเคราะห์ว่า ทางขึ้นบ้านควรอยู่คนละตำแหน่งกับทิศคนตาย บันไดบ้านก็ควรอยู่ทิศใต้กับทิศตะวันออก แต่ที่พบว่าใช้เป็นตำแหน่งขึ้นบ้านมากที่สุดคือ ทิศตะวันออก ประมาณร้อยละ 44 ทิศใต้และทิศตะวันตกมีร้อยละ 14.5 ส่วนทิศเหนือมีร้อยละ 27 และพบว่าบ้านที่มีการขึ้นบ้านอยู่ทางทิศตะวันตกมักอยู่ติดน้ำและบันไดขึ้นจากทำน้ำไปยังบ้านเป็นทิศตะวันตก ดังนั้นจะเห็นได้ว่าทิศทางความสัมพันธ์ระหว่างแม่น้ำและบ้านมีความสำคัญกว่า กลุ่มของบ้านที่ใช้ทิศตะวันออกและทิศใต้ก็ยังเป็นกลุ่มใหญ่ คือรวมแล้วเป็นร้อยละ 58.5 ที่ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับทิศของคนเป็นและทิศของคนตายอยู่

ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและพื้นที่เกษตรกรรม พื้นที่หมู่บ้านโดยรอบจะเป็นพื้นที่เกษตร ทุกหมู่บ้านจะมีวัดและโรงเรียนประจำหมู่บ้าน แต่สำหรับหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กรุงเทพมหานครสภาพการใช้ที่ดินโดยรอบหมู่บ้านเปลี่ยนไปหมดแล้ว พื้นที่เกษตรกรรมในอดีตเปลี่ยนการใช้สอยไปตามการพัฒนาเมืองส่วนรวม อาชีพเปลี่ยนไปทำให้ไม่มีพื้นที่เกษตรกรรมหลงเหลืออยู่เหมือนหมู่บ้านที่อยู่ในจังหวัดห่างออกไป

ระบบทางสัญจรในหมู่บ้าน เนื่องจากหมู่บ้านส่วนใหญ่เป็นหมู่บ้านที่เกาะตัวยาวตามลำน้ำดังนั้นที่ตั้งหมู่บ้านมักอยู่ห่างไกลถนนสายหลัก ดังนั้นหมู่บ้านจะมีถนนเชื่อมต่อกับถนนสายหลักไปยังหมู่บ้านกับเส้นทางเชื่อมยาวไปตามลำน้ำ ระบบถนนในหมู่บ้านเป็นระบบตาตารางที่ไม่เป็นระเบียบเท่ากันนัก

องค์ประกอบของหมู่บ้าน ประกอบด้วย

- บ้านในหมู่บ้าน
- วัดในหมู่บ้าน
- โรงเรียน
- ศาลประจำหมู่บ้าน (นอกเหนือจากศาลผีและศาลพระภูมิของบ้านและวัด)

เชื่อว่าเป็นที่สิงสถิตเจ้าพ่อ เจ้าแม่ หรือวิญญาณที่คุ้มครองป้องกันภัยให้แก่หมู่บ้านและจะตั้งชื่อตามความเชื่อของแต่ละพื้นที่

- ตลาดและร้านค้า สำหรับหมู่บ้านที่ใกล้กรุงเทพมหานคร จะมีตลาดและ

ร้านค้าเป็นของชุมชนถาวร ส่วนในพื้นที่อื่นๆ จะมีตลาดนัด

- โรงสี เป็นองค์ประกอบสำคัญเพราะเป็นแหล่งเก็บผลผลิตของชาวบ้านซึ่งพบใน 2 หมู่บ้าน ส่วนหมู่บ้านอื่นที่ไม่มีโรงสีจะมีเครื่องสีข้าวขนาดเล็กและมียุ้งเก็บข้าวสารข้าวเปลือก

ลักษณะทางกายภาพของผังบริเวณหมู่บ้าน พบว่าผังของเรือนพื้นบ้านไทย-มอญสามารถแบ่งออกเป็น 4 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่

1) บ้านเดี่ยว มีรั้วกันอาณาเขตเฉพาะ บ้านลักษณะนี้จะมีพื้นที่ประมาณ 100 ตารางวาถึง 1 ไร่ และส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ใกล้กรุงเทพมหานคร ตัวบ้านแทบทุกหลังเป็นบ้านที่มีการต่อเติมพื้นที่ใช้สอยจากบ้านที่สร้างเริ่มแรกนานมาแล้วทั้งสิ้น ในผังบริเวณที่ขาดไม่ได้คือตุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่เก็บน้ำฝนไว้สำหรับบริโภค

2) บ้านเดี่ยวไม่มีรั้วกันอาณาเขตเฉพาะ บ้านลักษณะนี้จะปลูกใกล้กันแต่ไม่ติดกัน มีทั้งแบบที่ไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกันทางเครือญาติและแบบที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติใกล้ชิด โดยเฉพาะที่บ้านบางเขาทอง บรรพบุรุษชุดแรกเป็นที่นั่งห้องเดียวกันหมด 8-9 คน บ้านบางกลุ่มมีการกันรั้วไม้ล้อมรอบใต้ถุนบ้านเพื่อเก็บของและเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้ยังมีตุ่มเก็บน้ำของแต่ละบ้าน แต่พื้นที่ระหว่างบ้านนั้นไม่นิยมปลูกพืชสวนครัว

3) บ้านกลุ่ม มีรั้วกันอาณาเขตเป็นกลุ่ม ผังบ้านแบบนี้มักเป็นบ้านที่มีครอบครัวใหญ่ เป็นเครือญาติกันปลูกบ้านอยู่ติดๆ กัน แบบสามารถเดินทะเลใต้ถุนบ้าน 6-7 หลังต่อเนื่องได้ตลอดในแต่ละกลุ่มมีการกันรั้วไม้ระแนงหรือรั้วต้นไม้เพื่อแสดงความเป็นเจ้าของเฉพาะกลุ่ม ถ้าในอาณาเขตบ้านมีพื้นที่ว่างก็จะปลูกพืชสวนครัวเพื่อใช้ร่วมกันในกลุ่มเครือญาติ

4) บ้านกลุ่มไม่รั้วกันอาณาเขตเฉพาะ ผังบริเวณของบ้านแบบนี้คล้ายกับกลุ่มบ้านที่มีรั้วกัน หากบ้านปลูกติดกันมากก็จะแยกยุ้งข้าวออกไปต่างหากแต่อยู่ในกลุ่มบ้าน

สำหรับห้องน้ำของบ้านทุกประเภทมักแยกออกจากตัวบ้านโดยจะอยู่ด้านหลังของบ้าน การวิจัยนี้เป็นการวิจัยภาคสนามแบบมีส่วนร่วม

2.7.3 วิทยานิพนธ์หัวข้อ แนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชนริมน้ำคลองอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม (นิธิ ลิศนันท์, 2544)³⁷

การศึกษาเพื่อหาแนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชนริมคลองอัมพวา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบการตั้งถิ่นฐาน สถาปัตยกรรม ภูมิสถาปัตยกรรม วิถีชีวิต และการใช้พื้นที่ของชุมชน

³⁷ นิธิ ลิศนันท์, "แนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชนริมน้ำคลองอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม." (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาออกแบบชุมชนเมืองเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544)

ริมน้ำคลองอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ซึ่งเป็นสถานที่ประสูติของรัชกาลที่ 2 และเป็นชุมชนริมน้ำที่มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว รวมทั้งเสนอแนะแนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชนริมน้ำดังกล่าว

จากการศึกษาพบว่า ชุมชนริมน้ำคลองอัมพวามีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์โดยสภาพแวดล้อมของชุมชนเป็นบ้านเรือนริมน้ำขนานกับลำคลองและหันหน้าบ้านหาคลอง สภาพภูมิทัศน์ของชุมชนมีความเป็นธรรมชาติมีส่วนมะพร้าวอยู่หลังบ้าน วิถีชีวิตของผู้คนแถบนี้ยังคงมีความสัมพันธ์กับคลอง เมื่อมีการตัดถนนเข้าสู่พื้นที่ริมน้ำก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนกับพื้นที่นี้ เริ่มมีการก่อสร้างบ้านเรือนที่หันหน้าหาถนนและหันหลังให้คลอง ส่งผลให้เอกลักษณ์ด้านการตั้งถิ่นฐานชุมชนเริ่มหายไป วิถีชีวิตชุมชนที่สัมพันธ์กับคลองลดน้อยลง ประเพณีทางน้ำเลือนหายไป มีการย้ายออกของประชากรสูง

แนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชนริมน้ำคลองอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ที่เสนอแนะประกอบด้วย

- 1.) การควบคุมการใช้ที่ดินโดยจำแนกพื้นที่ออกเป็นเขตโบราณสถาน เขตอนุรักษ์อาคาร และเขตควบคุมการก่อสร้าง
- 2.) การเชื่อมโยงระบบโครงข่ายการสัญจร โดยปรับปรุงทางเดินเท้าและจุดเชื่อมต่อระหว่างชุมชนสองฝั่งคลองและเชื่อมเส้นทางการสัญจรทางน้ำให้เป็นระบบ
- 3.) การอนุรักษ์และปรับปรุงทางกายภาพของอาคารและภูมิทัศน์ริมน้ำ ในด้านรูปแบบ ขนาด ความสูง วัสดุก่อสร้าง และองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและภูมิสถาปัตยกรรม
- 4.) การฟื้นฟูทางสังคมเศรษฐกิจ โดยฟื้นฟูประเพณีทางน้ำที่เคยมีอยู่ของชุมชนและส่งเสริมให้เป็นแหล่งการท่องเที่ยว

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย